

**Τα επιτάφια μνημεία της Εύβοιας ως μαρτυρίες των επαφών
με την ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα.
Η περίπτωση των στηλών με παράσταση κρατήρα.**

Χρυσάνθη ΤΣΟΥΛΗ

Abstract

In this paper I confine myself to a short overview of the Euboean funerary markers (*semata*) of the Classical and Early Hellenistic periods, demonstrating their close affinity to Attic funerary iconography and typology and highlighting their particularities, and I focus on two grave stelae from Eretria that represent a volute krater as either the main theme or as a part of their decoration. The aim of this article is to present an almost unknown type of grave marker, the marble volute krater, carved either in relief or in the round, as well as to trace its diffusion in mainland Greece and the Greek islands. An attempt will also be made to trace Euboea's role in the spread of this rare type of funerary monument.

Εισαγωγή: τα ευβοϊκά επιτάφια μνημεία

Η γλυπτική της Εύβοιας κατά την Κλασική περίοδο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτήν της Αθήνας, όπως άλλωστε και η πολιτική της ιστορία.¹ Η παραγωγή επιτάφιων έργων παρουσιάζει προφανείς εικονογραφικές εξαρτήσεις από τα αττικά μνημεία,² η ακτινοβολία των οποίων έφτασε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., μετά την παύση των εργασιών στην αθηναϊκή Ακρόπολη και τη διασπορά των καλλιτεχνών, μέχρι τη Μακεδονία, τη Θράκη και τον Εύξεινο Πόντο στο Βορρά και τα νησιά του Αιγαίου και τις μικρασιατικές ακτές στην Ανατολή. Παράλληλα όμως, η γεωγραφική εγγύτητα, οι εμπορικές και κατ' επέκταση πολιτισμικές επαφές του νησιού με τη Βοιωτία άφησαν τα ίχνη τους σε επιμέρους εικονογραφικά σχήματα της ευβοϊκής παραγωγής, ενώ η εμφάνιση της νέας δύναμης, της Μακεδονίας, μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., και η εμπλοκή της στη διακυβέρνηση των πόλεων του νησιού επηρέασε επίσης μέχρι ένα βαθμό, την εικόνα των ταφικών μνημείων.³ Η γλώσσα της έκφρασης, ιδιαίτερα στα πρώιμα ευβοϊκά έργα, παραμένει πιστή στην ιωνική παράδοση,⁴ όπως δηλώνει η ευαισθησία και η απαλότητα στο πλάσιμο των επιφανειών.

Το θεματολόγιο των ευβοϊκών επιτύμβιων στηλών αναπαράγει σχήματα γνωστά από την αττική τέχνη, όπως τον νέο αθλητή ή κυνηγό με στλεγγίδα, αρύβαλλο και πτηνό στο χέρι, που συνοδεύεται κατά

1. Βλ. ενδεικτικά πρόσφατα Knoepfler 2010α, 82-3.

2. Möbius 1968, 52; Δεσπίνης 2002, 225.

3. Huguenot 2008, 236-246, ιδίως 240-243.

4. Clairmont 1993, τ. I, 258, αριθ. 1201 (για στήλη Καρύστου αριθ. 730 EAM); Fuchs 1966, 49 (για γλυπτό αριθ. 33 Μ. Χαλκίδος); Χιδίρογλου 2012, 565 (για στήλη αριθ. 84 Μ. Καρύστου).

περίπτωση από κυνηγετικό σκύλο ή δούλο,⁵ θέμα γνωστό τόσο στην αττική παραγωγή,⁶ όσο και σε αυτή της Βοιωτίας και της βόρειας Ελλάδας.⁷ Δημοφιλές σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο είναι το θέμα της νεαρής ή παιδικής μορφής που παίζει με το αγαπημένο της σκυλάκι, στο οποίο τείνει πτηνό,⁸ όπως και αυτό της καθιστής δέσποινας στο περιβάλλον του οίκου, κατά κανόνα με κάποια θεραπαίνιδα.⁹ Οι ομοιότητες με τις αττικές στήλες είναι εμφανείς όχι μόνο στο μοτίβο αλλά και στη τεχνοτροπία των παραστάσεων.¹⁰ Το θέμα της καθισμένης γυναίκας που συνοδεύεται από μια όρθια γυναικεία μορφή, πιθανότατα κάποια συγγενή,¹¹ ενίοτε στη σκηνή της δεξίωσης, μπορεί να εμπλουτισθεί και από μια τρίτη μορφή, όπως στη στήλη από τους Ωρεούς¹² με τη γυναικεία μορφή που φέρει καλάθο και το μικρό παιδί που καταφεύγει στην αγκαλιά της μητέρας του, θέμα γνωστό από το αττικό ρεπερτόριο, το οποίο μπορεί να παρουσιάζεται αυτούσιο¹³ ή με χωριστά τα επιμέρους μοτίβα.¹⁴ Οι στήλες με ανθεμωτή επίστεψη και δύο ρόδακες στον κορμό, τύπος ευρέως διαδεδομένος υπό την αττική επίδραση σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία μέχρι τα νησιά του Αιγαίου,¹⁵ είναι δημοφιλείς και στην Εύβοια,¹⁶ παρουσιάζουν όμως συχνά αποκλίσεις από τα αττικά πρότυπα σε επιμέρους εικονογραφικά μοτίβα.¹⁷

Στην Εύβοια έχουν διατηρηθεί και αγάλματα γυναικείων μορφών, αδρά ή συνοπτικά επεξεργασμένα στην οπίσθια όψη τους, τα οποία προορίζονταν να ανιδρυθούν μέσα σε μεγάλους επιτύμβιους ναϊσκούς του τύπου που είναι γνωστός από τους πλούσιους αττικούς περιβόλους του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., από τους οποίους άλλωστε παρουσιάζουν εμφανείς εικονογραφικές εξαρτήσεις.¹⁸ Πέρα από αυτά όμως, στη Χαλκίδα διατηρούνται και επιτάφια αγάλματα γυναικείων μορφών σε σχήματα γνωστά μόνο από ανάγλυφα αττικά ή αττικίζοντα έργα, όπως η καθισμένη σε δίφρο με καλάθο μεγαλοπρεπής δέσποινα¹⁹ ή η γονατισμένη θεραπαίνιδα που θα έδενε τα σανδάλια της κυρίας

5. Clairmont 1993, αριθ. 1154 (Ιστιαία ή Πιάτρα), 1201 (Κάρυστος), 1826 (μόνο ο δούλος, Ερέτρια), 1348 (Φύλλα).

6. Clairmont 1993, αριθ. 693, 788, 1081, 1191, 1221, 1227, 1278, 1289, 1342, 1391-1392, 1415 (η μορφή μόνη της ή με σκύλο), αριθ. 1762, 1781, 1790, 1795-1796, 1810, 1841, 1850, 1854-1856, 1875, 1879-1881, 1930, 1935-1937 κ.ά. (με δούλο).

7. Schild-Xenidou 2008, αριθ. 71, 77-78, 87-88 (Βοιωτία); Κωνσταντινίδης 2007-2009, αριθ. 13, 30 (Μακεδονία).

8. Clairmont 1993, αριθ. 787 (από το Αλιβέρι, κατά τον Clairmont από την Ερέτρια), 693 (Πέλλα), 777-980 (Αττική, με λίγα αττικίζοντα έργα από άλλες περιοχές); Schild-Xenidou 2008, αριθ. 127 (Βοιωτία).

9. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995α, 81 εικ. 47 (πιθανώς από Χαλκίδα, αριθ. 9 Μ. Χαλκίδος); Clairmont 1993, αριθ. 2150-2152, 2186-2187, 2202, 2208, 2219, 2223α, 2241 κ.ά. (Αττική); Schild-Xenidou 2008, αριθ. 34, 49, 53 (Βοιωτία). Για αττικές στήλες νεανίδων, κατά κανόνα ιστάμενων, με κάποια θεραπαίνιδα, όπως στη στήλη από την Ερέτρια (Clairmont 1993, αριθ. 1769), βλ. Clairmont 1993, αριθ. 1757, 1761, 1768, 1772, 1783, 1797, 1814 κ.α.

10. Πρβλ. ενδεικτικά τις αττικές στήλες Clairmont 1993, αριθ. 1191 και 2151 με τις αντίστοιχες ευβοϊκές Clairmont 1993, αριθ. 1201 και αριθ. 9 Μ. Χαλκίδος, ό.π. σημ. 9.

11. Clairmont 1993, αριθ. 2429α (Ερέτρια). Βλ. ενδεικτικά για παράλληλα τις αττικές στήλες, Clairmont 1993, αριθ. 2051, 2196, 2240, 2291b, 2311d, 2328, 2332α, 2426 κ.ά. και τις αντίστοιχες από τη Μακεδονία, Κωνσταντινίδης 2007-2009, αριθ. 20 και 23.

12. Clairmont 1993, αριθ. 2871.

13. Πρβλ. τις αττικές στήλες Clairmont 1993, αριθ. 2724, 2726, 2748, 2750, 2772, 2846b, 2850-2851, 2878 κ.α. (μητέρα - παιδί σε αγκαλιά - όρθια δεύτερη μορφή).

14. Για αττικές στήλες με παιδιά που καταφεύγει στην αγκαλιά της μητέρας του, βλ. Clairmont 1993, αριθ. 1696, 1700, ενώ ιδιαίτερης καλλιτεχνικής αξίας είναι και η στήλη από την Πύδνα (Kostoglou-Despini 1988, 180-186, πίν. 50-51), καθώς και οι βοιωτικές στήλες Schild-Xenidou 2008, αριθ. 92, 105 και 113. Για τη θεραπαίνιδα που φέρνει καλάθο στην κυρία της βλ. ενδεικτικά την αττική στήλη Clairmont 1993, αριθ. 2335.

15. Την εμφάνιση και τεχνοτροπική εξέλιξη αυτού του τύπου της στήλης (Palmettenstele) σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο πραγματεύτηκε διεξοδικά ο Η. Möbius (1968). Από την πρόσφατη έρευνα, βλ. Hildebrandt 2006, 38-50, παράρτημα 2, διάγραμμα I (για την Αττική των κλασικών χρόνων).

16. Möbius 1968, πίν. 42b, 43a; Χιδίρογλου 2012, 564-65, αριθ. Δ7. Βλ. και την ανθεμωτή επίστεψη με περιστέρια στο Μ. Χαλκίδας, Vedder 1985, αριθ. 18a.

17. Βλ. χαρακτηριστικά τον ρόδακα στον κρόταφο της στήλης Möbius 1968, 52, σημ. 8 εικ. 42b. Η Χιδίρογλου (2012, 565, σημ. 2515) σημειώνει ότι τα ευβοϊκά ανθέμια φαίνεται να έχουν επηρεαστεί από αττικά, βοιωτικά και κυκλαδικά πρότυπα.

18. Schmaltz 2001, 293-299, εικ. 1, 3; Δεσπίνης 2002, 216, 225, όπου γίνεται σύγκριση ανάμεσα στα αγάλματα αριθ. 13 και 972 του Μ. Χαλκίδος (Δεσπίνης 2002, 216, εικ. 15-16 και 225, εικ. 25) με αττικά αγάλματα από τη Βραυρώνα και την Αθήνα (Δεσπίνης 2002, 216, εικ. 17-19 και 225, εικ. 14 αντίστοιχα).

19. Fuchs 1966, 32-49; Δεσπίνης 2002, 225; Κωνσταντινίδης 1953-1954, 30-40. Για την περίπτωση να απεικονίζεται

της,²⁰ τύπος που παραδίδεται σε ένα ακόμα άγαλμα στην αθηναϊκή αποικία της Αμφίπολης.²¹ Χωρίς να παραβλέπουμε τον παράγοντα τύχη, που οδήγησε πιθανόν στην μη εύρεση ανάλογων περίοπτων έργων από την Αττική, δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε την απόδοση θεμάτων σε μνημειακό μέγεθος στην Εύβοια ήδη γνωστών στην Αττική αλλά μόνο σε ανάγλυφα έργα. Καινοτόμο για την ευβοϊκή παραγωγή είναι το βάθρο επιτάφιου αγγείου από την Κάρυστο με ανάγλυφη παράσταση γυμνών αθλητών και κυνηγών,²² καθώς και το σύμπλεγμα ληκύθου με εραλδικούς γρύπες από την Ερέτρια του β' μισού του 4ου αι. π.Χ.,²³ το οποίο αποτελούσε πιθανότατα επίθημα κάποιου επιτάφιου μνημείου. Οι περίοπτες λήκυθοι είναι τύπος σήματος που επιχωριάζει στην Αττική, ενώ σε αττικές στήλες του ύστερου 5ου-πρώιμου 4ου αι. π.Χ. απαντά ο τύπος της λουτροφόρου πλαισιωμένος από αντωπές Σφίγγες και σε μεμονωμένο παράδειγμα από γρύπες που φέρουν ληκύθους.²⁴ Η στενή σχέση της ευβοϊκής με την αττική επιτάφια τέχνη τεκμηριώνεται και από την εύρεση στη Μάνικα της Χαλκίδας μαρμάρινων αγγείων του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ. στον τύπο του λέβητα,²⁵ τύπο που απαντά κατ' εξοχήν στην Αττική,²⁶ φαίνεται δε να ήταν γνωστός και στην Κάρυστο, όπως προκύπτει από την ανεύρεση σε τάφο της Καρύστιας χώρας προτομών γρυπών που θα προσαρμόζονταν σε ανάλογο μνημείο.²⁷ Γνωστοί είναι άλλωστε στην Εύβοια και άλλοι τύποι επιτάφιων σημάτων δημοφιλών στην Αττική, όπως αγάλματα λεόντων, σκύλων και ταύρων.²⁸

Στήλες από την Ερέτρια με παράσταση ελικωτού κρατήρα

Η στήλη που αποτελεί το κύριο θέμα της παρούσας ανακοίνωσης είναι αυτή του Πανταύχου, γιού του Θεοδώρου, που βρέθηκε στη δυτική νεκρόπολη της Ερέτριας και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 1).²⁹ Ο κορμός της κοσμεύεται με δύο ρόδακες, ενώ η επίστεψη φέρει παράσταση κερατιζόντων τράγων πάνω από ελικωτό κρατήρα. Το μοτίβο των κερατιζόντων τράγων είναι γνωστό μόνο από επιστέψεις αττικών επιτύμβιων μνημείων του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ., είτε περίοπτων είτε ανάγλυφων στην τοξωτή απόληξη των στηλών, όπως στη στήλη της Ερέτριας, μεμονω-

χθόνια θεότητα, πιθανότατα η Δήμητρα, βλ. Κωνσταντίνου 1953-1954, 33-38; Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995α, 53. Κάλαθος κάτω από το κάθισμα της κύριας μορφής απεικονίζεται και στο λεγόμενο ανάγλυφο της Λευκοθέας (Friis-Johansen 1951, 143, εικ. 74). Για απεικονίσεις γυναικείων μορφών με κάλαθο κάτω από την έδρα του καθίσματος τους σε αττικά επιτύμβια, βλ. Clairmont 1993, αριθ. 120, 247, 1246, 1691, 1986, 2650, 2829, 2948. Για την προβληματική του θέματος των γυναικείων μορφών που αναπαρίστανται στα αττικά επιτύμβια με κάλαθο και σπανιότερα να γνέθουν και την κοινωνική θέση τους, βλ. πρόσφατα Kosmopoulou 2001, 300-302, αριθ. W1-5; Stears 2001, 107-114.

20. Simon και Andriomenou 1970, 27-28, πίν. 10-11. Πρβλ. τη στήλη με παράσταση πεδίου του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. από τη Χαλκίδα [Rangabé 1852, 197-201. IG XII.9 αριθ. 1012] και τις αττικές στήλες, Clairmont 1993, αριθ. 3370, 3372c.

21. Δαμάσκος 2013, 42, αριθ. 10, εικ. 24-27.

22. Αριθ. 4 Μ. Καρύστου. Χιδίρογλου 2012, 563-564, αριθ. Δ6, με ανάλυση των παραλλήλων του σε αττικά έργα.

23. Mercklin 1926, 106-107, παρένθ. πίν. III, 1; Schmaltz 1970, 12 σημ. 7; Vedder 1985, 97, 131, 133, αριθ. T42; Woysch-Méautis 1982, αριθ. 383, πίν. 63.

24. Kokula 1984, αριθ. G1, G4, G10, G16, G23 (με σφίγγες), G9 (με γρύπες).

25. Vedder 1985, αριθ. G14-16, G36-37.

26. Για μαρμάρινων λέβητες, βλ. Mercklin 1926, 98-116; Sakowski 1998, 61-82.

27. Chidiroglou 2013, 77, εικ. 7-8.

28. Vedder 1985, 291 αριθ. T40 (άγαλμα σκύλου από Νέα Λάμψακο), αριθ. T61 (άγαλμα ταύρου από τους Ωρεούς); Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995α, 46 (άγαλμα λέοντος από το Βασιλικό); 1995β, 72 (άγαλμα λέοντος στο Μ. Ερέτριας). Γενικά για επιτάφια αγάλματα ζώων της Κλασικής περιόδου, βλ. Vedder 1985, 78-87, 115-119 (λέων), 119-121 (σκύλος), 121-125 (ταύρος); Vermeule 1972, 49-59. Ειδικότερα για λέοντες από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, βλ. Mertens-Horn 1986, 1-61; Willemssen 1959, *σποράδην*. Για ταύρους, βλ. πρόσφατα Polojiorgi 2004, 239-259. Για σκύλους Vermeule and Kersburg 1968, 95-99 (με κατάλογο των έργων).

29. Αριθ. 626 Μ. Ερέτριας, Gaunt 2006, αριθ. 128 (β' μισό 4ου αι. π.Χ.); Knoepfler 1976, 271, εικ. 2, 273, σημ. 38-40; Vedder 1985, 94-95, 150-51, αριθ. A20 (δ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ.); Woysch-Méautis 1982, αριθ. 347, πίν. 58. Η επιγραφή είναι η IG XII.9 αριθ. 715.

μένων ή πάνω από ανάγλυφο κάρθαρο ή ανθεμωτά κοσμήματα.³⁰ Μία μόνο στήλη με ανάλογη επίστεψη έχει βρεθεί στη Βοιωτία³¹ ένα ακόμα ανάγλυφο σύμπλεγμα κερατιζόντων τράγων πάνω από από την αετωματική επίστεψη ναόσχημης στήλης στην Αμφίπολη θεωρείται ότι έχει δεχθεί την επίδραση κάποιου γλύπτη από την Αττική.³² Οι επιστέψεις αυτές έχουν ερμηνευτεί ως μια συντεταγμένη μορφή των μελών του διονυσιακού θιάσου καθώς και ως σύμβολο του ίδιου του Διονύσου,³³ θεότητας με χθόνια υπόσταση. Οι εσχατολογικές αντιλήψεις που σχετίζονται με τον μυστηριακό, όσο και ελπιδοφόρο κόσμο του Διονύσου, οδήγησαν στην ευρεία χρήση της διονυσιακής θεματογραφίας στον διάκοσμο νεκρικών μνημείων εν γένει. Ο συσχετισμός με τον Διόνυσο και με άτομα που συνδέονται με αυτόν ως μέλη του ιερατείου ή των θρησκευτικών θιάσων του, όπως έχει υποστηρίξει η έρευνα για την ομάδα αυτή των μνημείων, ενισχύεται από τα ονομαστικά στοιχεία κάποιων από τα ενεπίγραφα μνημεία, όπως από την αττική στήλη του Διονυσίου από το Ικάριον.³⁴ Η στήλη του Πανταύχου διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες ως προς την απεικόνιση ελικωτού κρατήρα και όχι κανθάρου στην επίστεψη. Και σε άλλα μνημεία με ταφική χρήση εντούτοις, απαντά ο κρατήρας ανάμεσα σε εραλδικά ζώα ή φανταστικά όντα που συμβολίζουν τη δύναμη της φύσης και σχετίζονται με τον Διόνυσο, όπως ο γραπτός κρατήρας ανάμεσα σε λεοπάρδαλη και γρύπα στην κλίνη του μακεδονικού τάφου της Ποτίδαιας και ο κρατήρας ανάμεσα σε γρύπες σε μαρμάρινο θρόνο από την Κω και σε στήλη από τη Δημητριάδα.³⁵

Εάν η χρήση του κρατήρα στην προαναφερθείσα στήλη μπορεί να θεωρηθεί συμβολική, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο απεικονιζόμενος κρατήρας στη στήλη του Ευθυδήμου, πιθανότατα επίσης από την Ερέτρια,³⁶ επέχει θέση επιτάφιου μνημείου (Εικ. 2). Η πρωτότυπη ως προς τη θεματογραφία στήλη φέρει ανθεμωτή επίστεψη και παράσταση ελικωτού κρατήρα με αετούς στην κάτω πρόσφυση των λαβών. Το αγγείο φέρει στην κοιλιά ανάγλυφη σκηνή δεξίωσης ανάμεσα σε καθισμένο γενειοφόρο και ιστάμενη νεαρή ανδρική μορφή, παρουσία και τρίτης ανδρικής μορφής. Ο τύπος του ανθεμίου με τα φλογόσχημα πέταλα που ξεπηδούν από οριζόντιες, σιγμοειδείς έλικες ανήκει στον πρωιμότερο τύπο των αττικών ανθεμίων, του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., που έχει θεωρηθεί ιωνικής έμπνευσης,³⁷ παραλλάσσει όμως ως προς το μοτίβο του κεντρικού άνθους, ενώ το περίγραμμα της επίστεψης τύπου Ω με τα πλευρικά ημιανθήμια κατεβάζουν τη χρονολόγηση στη μετάβαση στον 4ο αι. π.Χ., χρονολόγηση με την οποία συνάδει η -ιδιαίτερα φθαρμένη- παράσταση στην κοιλιά του αγγείου, όπως προκύπτει από συγκρίσεις με ανάλογες παραστάσεις σε αττικές ληκύθους.³⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χάραξη στο βάθος της παράστασης και παράλληλα με τον ώμο του αγγείου του ονόματος της μορφής στα δεξιά [..Ο]ΔΑΜΑΣ(;), φαινόμενο επίσης γνωστό από παραστάσεις σε ληκύθους.

30. Vedder 1985, αριθ. Α1, Α3, Α26, Α28 (τράγοι σε ανθεμωτή επίστεψη), αριθ. Α5-Α8, Α25 (τράγοι πάνω από ανάγλυφο κάρθαρο), αριθ. Τ14, Τ43, Τ80 (σύμπλεγμα περίοπτων τράγων, όμοια και τα αδημοσίευστα αγάλματα τράγων αριθ. Γ.3773 και Θ.4 στο ΕΑΜ). Διεξοδική πραγμάτευση του θέματος γίνεται και στον Kraus 1954-1955, 109-124, ενώ για τη συνέχεια του στη ρωμαϊκή τέχνη, βλ. Börker 1973, 286-292.

31. Knoepfler 1976, 270-76; Vedder 1985, αριθ. Α13 (τράγοι σε ανθεμωτή επίστεψη). Προέρχεται από το Κριεκούκι (αρχαίες Ερυθρές) στη Βοιωτία.

32. Vedder 1985, 61, σημ. 314; Λαζαρίδης 1979, 79, πίν. 56.2.

33. Vedder 1985, 151; Woysch-Méautis 1982, 68-69.

34. Vedder 1985, αριθ. Α8.

35. Βλ. αντίστοιχα Σισμανίδης 1997, 56-57, πίν. 24β-γ (κλίνη Ποτίδαιας); Neumann 1965, 151, σημ. 34, πίν. 59.2 (θρόνος Κω); Αρβανιτόπουλος 1909, 174, αριθ. 24 (στήλη Δημητριάδος). Κρατήρας ανάμεσα σε κερατιζόντες τράγους απεικονίζεται και ως δευτερεύον θέμα στη στενή πλευρά της θήκης ή στο τύμπανο του αετώματος του καλύμματος ρωμαϊκών σαρκοφάγων· βλ. ενδεικτικά Koch and Sichtermann 1982, 430 αριθ. 9, 433 αριθ. 60, 439 αριθ. 26.

36. Αριθ. 1104 Μ. Ερέτριας, παλαιότερα αριθ. 17 Μ. Χαλκίδος. Προέρχεται από δωρεά (κ. Κεφαλά). Barr-Sharrar 2008, 83-84 (όπου αναφέρεται λανθασμένα ότι φυλάσσεται στο ΕΑΜ); Clairmont 1993, αριθ. 3335; Gaunt 2006, αριθ. 129; Kokula 1984, 37 κ.ε.; Lohmann 1979, 140; Möbius 1968, 52, σημ. 53, πίν. 42α; Schleiffenbaum 1991, 203, αριθ. D72; Vedder 1985, αριθ. L12.

37. Vedder 1985, 49, εικ. 11, τύπος 1Β 'ionischem Stile entsprechend'. Πρβλ. τη στήλη από τον Πειραιά [Möbius 1968, 20, 106, πίν. 7α (420-400 π.Χ.)] και από την Αγορά της Αθήνας [Hildebrandt 2006, 333-334, αριθ. 230 (410-400 π.Χ.)].

38. Vedder 1985, 50, σημ. 188. Πρβλ. Schmaltz 1970, αριθ. Α39, πίν. 17. Την ίδια χρονολόγηση προτείνει και ο Clairmont [(1993, αριθ. 3335)].

Η θέση του λίθινου ελικωτού κρατήρα ανάμεσα στους άλλους τύπους επιτάφων αγγείων

Η ταφική χρήση του κρατήρα

Η απεικόνιση εικονιστικών σκηνών στο σώμα αγγείων, αποδοσμένων ανάγλυφα σε επιτύμβιες στήλες, είναι φαινόμενο ιδιαίτερα σπάνιο, όχι όμως μοναδικό. Με εξαίρεση την πολυάριθμη ομάδα των αττικών ληκύθων και των λουτροφόρων που κοσμούνται με ανάγλυφες παραστάσεις,³⁹ είναι γνωστά μεμονωμένα μόνο παραδείγματα και άλλων τύπων λίθινων αγγείων που χρησιμοποιήθηκαν ως επιτάφια σήματα, ελεύθερα ανιδρυμένα ή αποδοσμένα ανάγλυφα σε στήλες, ενίοτε με κάποια παράσταση στο σώμα, όπως ο παναθηναϊκός αμφορέας,⁴⁰ η υδρία,⁴¹ η οινοχόη ή χους,⁴² ο κάνθαρος,⁴³ ο σκύφος⁴⁴ κ.ά. Η απεικόνιση του κρατήρα, όμως, ως μεμονωμένο θέμα στήλης και με ανάγλυφη παράσταση στο σώμα του αγγείου είναι μοναδική. Δύο επιτύμβιες στήλες με ανάγλυφο, ακόσμητο κρατήρα με ελικωτές λαβές απαντούν στην Κω (Εικ. 3),⁴⁵ όπου σώζονται και οκτώ περίοπτοι μαρμάρινοι ελικωτοί κρατήρες⁴⁶ με κεφαλές υδρόβιων πτηνών στην κάτω πρόσφυση των λαβών. Μία ακόμα αδημοσίευτη στήλη με κρατήρα ίδιου τύπου φυλάσσεται στον υπαίθριο χώρο του Μουσείου του Αγδίν, ενώ περίοπτος μαρμάρινος κρατήρας εκτίθεται και στο Μουσείο Νισύρου.⁴⁷ Οι επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν ότι ο τύπος αυτός του αγγείου ήταν γνωστός και σε άλλες περιοχές του ανατολικοϊωνικού χώρου,⁴⁸ καθώς και οι απεικονίσεις του σε νεκρόδειπνα, όπου σποραδικά αποδίδο-

39. Για τις ληκύθους, βλ. Schmaltz 1970. Για τις λουτροφόρους, Kokula 1984. Για μεμονωμένα παραδείγματα σε περιοχές εκτός Αττικής ή Σαλαμίνας, υπό αττική επίδραση ωστόσο ή σε αθηναϊκές κληρουχίες, βλ. Clairmont 1993, αριθ. 2420b (Ιμβρος); Δαμάσκος 2013, 147, αριθ. 149, εικ. 360 (Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, άγνωστης προέλευσης); Kokula 1984, 109, 205, αριθ. H20 (Επίδαυρος), L3 (Θεσσαλία), O49, A168 (Λήμνος), B13 (Αίγινα), H29 (Ερέτρια), O52 (Σμύρνη); Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, 240-241, αριθ. 63, πίν. 75 (Βεργίνα); IG XII 6,1, αριθ. 268-269 (Σάμος).

40. Τέσσερα είναι τα γνωστά περίοπτα αγγεία του τύπου, ένα από την επίστεψη του κυκλικού ταφικού μνημείου παρά τον τρίτο όρο του Κεραμεικού (Valavanis 1999, 189, 193), δύο με ανάγλυφες παραστάσεις από ταφικό περίβολο στον Μαθαθώνα (Clairmont 1993, αριθ. 4781-4782; Valavanis 2000, 89-97, εικ. 1-2) και ένα ακόμα ακόσμητο, που έγινε γνωστό πολύ πρόσφατα, εντοχισμένο σε σύγχρονο κτίριο στην περιοχή της Ρωμαϊκής Αγοράς της Αθήνας (Σούρλας 2013, 158, εικ. 10). Για απεικονίσεις αυτού του τύπου αγγείου, ανάγλυφες συνήθως αλλά και γραπτές, βλ. Valavanis 2001, 161-173 και ιδιαίτερα για τα ελληνιστικά χρόνια, Τσούλη 2013, 343-346.

41. Στους πρόποδες του Ολύμπου είχε ανιδρυθεί κίονας με λίθινη υδρία με τα οστά του Ορφέα (*Παυσανίας* IX, 30, 7), ενώ λίθινη υδρία σήμαινε και τον τάφο της εταιράς Λαΐδος στον Πηνειό (*Αθήναιος* XIII, 589B). Μαρμάρινες υδρίες έχουν βρεθεί στην μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας (Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 1984, 241-246, αριθ. 64-67) και μία αποσπασματικά σωζόμενη φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου (Παλαιοκρασσά 1980, 31, αριθ. 44, πίν. ΙΣΤδ). Μία μαρμάρινη υδρία με ανάγλυφη παράσταση προέρχεται από τον Πειραιά (Clairmont 1993, αριθ. 1887) και μία ακόμη, του 4ου ή πρώιμου 3ου αι. π.Χ., από τους Επιζεφύριους Λοκρούς (Foti 1969, 155, πίν. 10 κάτω).

42. Στο Μουσείο Πειραιώς και στο Μουσείο του Λούβρου φυλάσσεται από μία μαρμάρινη οινοχόη με ανάγλυφη εικονιστική παράσταση (Clairmont 1993, αριθ. 4410 και Thönges-Stringaris 1965, αριθ. 151 αντίστοιχα). Ανάγλυφη χους και λουτροφόρος απεικονίζονται από κοινού σε στήλη από τον Πειραιά (Möbius 1968, 28, πίν. 13b), ενώ γραπτή οινοχόη απεικονίζεται σε στήλη από την Αμφίπολη (Lazaridis 1984, 189-193).

43. Ανάγλυφοι κάνθαροι απεικονίζονται σε μεμονωμένα παραδείγματα στηλών του ανατολικοϊωνικού χώρου (Pfuhl and Möbius 1979, αριθ. 2259-2262), της Πελοποννήσου (στήλη από την Ήλιδα, Τριάντη 1978, 78, πίν. 22γ), και στηλών και κυβολίθων της Βοιωτίας (Fraser and Rönne 1957, 73, σημ. 23; Δεσπίνης 1963, 64, με σημ. 5). Συμπαγείς λίθινοι κάνθαροι είναι ιδιαίτερα προσφιλείς ως πρόσθετες επιστέψεις του κεντρικού ακρωτηρίου αετωματικών στηλών στη Μεσσήνη (Θέμελης 1989, 105, 107, πίν. 87β, 90γ; 1998, 122, πίν. 62β).

44. Για περίοπτο ενεπίγραφο μνημείο με ανάγλυφο στεφάνι κισσού από τη Ρόδο, βλ. Fraser 1977, 68, σημ. 389, πίν. 115a-c. Για ανάγλυφα σε επιτάφια μνημεία παραδείγματα, βλ. Berges 1986, αριθ. 76 (βωμός Κνίδου); Firatli 1964, αριθ. 194 (στήλη Βυζαντίου); Fraser 1977, 39, σημ. 217, εικ. 106a-c (βάσεις από Αλικαρνασσό); Rousset 2010, 154-55, αριθ. 8, εικ. 33 (βωμός Λυκίας).

45. Pfuhl and Möbius 1979, αριθ. 2263, 2264 (Εικ. 3). Βλ. και πρόσφατα Τσούλη 2013, 347-348, αριθ. κατ. 462-463.

46. Τσούλη 2013, αριθ. κατ. 1160-1167 και κεφ. V.K, όπου και αναλυτική πραγμάτευση όλων των ανάγλυφων και περίοπτων λίθινων κρατήρων του ελλαδικού χώρου που έχουν εντοπιστεί από την ίδια και αναφέρονται στη συνέχεια. Τα μνημεία αυτά σύντομα θα δημοσιευθούν από την γράφουσα σε ξεχωριστό άρθρο.

47. Αριθ. 1310 Αρχαιολογικού Μουσείου Νισύρου, Μπαϊράμη 2011, 351, αριθ. 24.

48. Για φιλολογικές μαρτυρίες, βλ. ενδεικτικά Barr-Sharrar 2008, 74, 86. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στους καταλόγους απογραφής των θησαυροφυλακίων των ιερών της Δήλου από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. μέχρι και τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. σε περισσότερους από 200 μετάλλινους κρατήρες, εκ των οποίων αρκετοί έφεραν από τοῦ ὠτὸς ἑκατέρου χηνίσκου, τις

νται και οι χαρακτηριστικές λαβές με κεφαλές κύκνων, όπως σε υστεροελληνιστικό παράδειγμα από τη Σάμο.⁴⁹

Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο επιτάφιος λίθινος ελικωτός κρατήρας είναι γνωστός σχεδόν αποκλειστικά στη Μακεδονία, με μεμονωμένα παραδείγματα από τη δυτική νεκρόπολη της Πύδνας (Εικ. 4),⁵⁰ από τη στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας,⁵¹ που χρονολογούνται με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., καθώς και από ένα αδημοσίευτο πρόσφατο εύρημα της Αμφίπολης.⁵² Οι κρατήρες αυτοί φέρουν γλωσσώτο κόσμημα στο σώμα, οι δύο τελευταίοι και σύνθετο πλοχμό στον ώμο όπως η στήλη του Πανταύχου. Όμοιο διάκοσμο φέρει και ένας κρατήρας από τη Βέροια⁵³ καθώς και ένας ιδιαίτερα μνημειακού μεγέθους από τα Μέγαρα.⁵⁴ Στη νότια Ελλάδα ο τύπος δεν απαντά, φαινόμενο που συνάδει και με τα δεδομένα των κτερισμάτων στους τάφους, όπου ο ελικωτός κρατήρας απουσιάζει τόσο από την Αττική όσο και από την Πελοπόννησο, με ελάχιστες εξαιρέσεις.⁵⁵ Εντοπίσαμε μόνο ένα αδημοσίευτο μνημείο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, άγνωστης προέλευσης, ενώ στην Πελοπόννησο απαντά σε μεμονωμένα παραδείγματα ο λίθινος κιονωτός κρατήρας.⁵⁶

Ιδιαίτερα δημοφιλής για ταφική χρήση είναι ο ελικωτός κρατήρας στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία. Ο τύπος απαντά σε πηλό ως κτέρισμα, τεφροδόχο⁵⁷ αλλά και ως σήμα του τάφου,⁵⁸ σε χαλκό ως κτέρισμα και τεφροδόχο⁵⁹ και σε λίθο ως επιτάφιο μνημείο, με σωζόμενα έξι παραδείγματα από τοπικό ασβεστόλιθο στο Μουσείο του Τάραντα (Εικ. 5),⁶⁰ ένα τουλάχιστον στο Μεταπόντιο⁶¹ και ένα στην Καμάρινα.⁶² Στην απουλική αγγειογραφία άλλωστε, ο ελικωτός κρατήρας αποτελεί τον δημοφιλέστερο τύπο αγγείου του 4ου αι. π.Χ. με διάκοσμο της κατηγορίας 'σκηνή επίσκεψης σε τάφο', ενώ σποραδικά απεικονίζεται και ο ίδιος ως επιτύμβιο μνημείο σε αγγεία με τέτοιο θεματολόγιο.⁶³

χαρακτηριστικές κεφαλές υδρόβιων πτηνών (Dürnbach κ.α. éd. 1926 αριθ. 363, 366, 371, 372, 385, 439, 442-43, 457, 468, 1400, 1410, 1428-30, 1433, 1441, 1443, 1450).

49. Pfuhl and Möbius 1979, αριθ. 1992.

50. Αριθ. 7820 Αρχαιολογικού Μουσείου Δίου. Εντοπίστηκε στην κοινότητα Μακρυγιάλου, Tsigarida 2011, 529, αριθ. 329; Μπέσιος 2010, 209 με εικόνα.

51. Βλ. μνεία σε Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2006, 757, εικ. 3; Σαατσόγλου-Παλιαδέλη και Κυριάκου 2006, 763; Κυριάκου 2008, 39, εικ. 19. Δημοσίευση σε Κυριάκου 2013, 211-245, εικ. 2-8.

52. Μνεία σε Ignatiadou 2014, 49, σημ. 61, πίν. VII.2.

53. Ο κρατήρας αυτός προέρχεται από τη νεκρόπολη της Βέροιας και είναι αδημοσίευτος. Μνεία σε Τσούλη 2013, 244.

54. Αδημοσίευτος. Αριθ. 94 Αρχαιολογικού Μουσείου Μεγάρων. Μνεία σε Τσούλη 2013, 244, πίν. 93; Ignatiadou 2014, 49, πίν. VII.4.

55. Barr-Sharrar 2008, 63, σημ. 61 (Αττική). Για ολιγάριθμες εξαιρέσεις από την Πελοπόννησο, βλ. Schleiffenbaum 1991, 100, 119, 146, Tab. 5a.

56. Πρόκειται για δύο αδημοσίευτους περίοπτους κρατήρες από το Άργος. Μνεία στον πρώτο γίνεται σε Παπαχριστοδούλου 1969, 108, πίν. 87α; Τσούλη 2013, 245, σημ. 1221-1222. Ανάγλυφος κιονωτός κρατήρας απεικονίζεται σε μία στήλη από την Επίδαυρο (Προσκυνητοπούλου 2011, αριθ. Σ3, 265-269, ιδίως 269, εικ. 44), ενώ ανάλογα αγγεία απεικονίζονται σε ανάγλυφα σε βράχους κάτω από την Ακρόπολη του Άργους, ενίοτε με την παρουσία και φιδιού, βλ. Vollgraff 1951, 336-339.

57. Στη Μεγάλη Ελλάδα ο ελικωτός κρατήρας αποτελεί τον δημοφιλέστερο τύπο τεφροδόχου αγγείου (Barr-Sharrar 2008, 182, σημ. 34), ενώ στη Σικελία το ποσοστό των τεφροδόχων κρατήρων ανέρχεται στο 95% του συνολικού αριθμού των ευρεθέντων στις νεκροπόλεις κρατήρων (La Genièrre 1987, 271-272).

58. Carter 1998, 116, 117, σημ. 6; Lippolis 1994, 112; Steingraber 2000, 104, σημ. 728, 733.

59. Barr-Sharrar 2008, 48-49, αριθ. 2 και 5. Από τις περιοχές αυτές προέρχονται λίγοι ακόμα μεταλλικοί κρατήρες του τύπου (Barr-Sharrar 2008, αριθ. 1 και 4), των οποίων όμως δεν γνωρίζουμε τον ακριβή τόπο εύρεσης.

60. Ο επιβλητικότερος όλων είναι ένας μεγάλος κρατήρας με συμφυές κωνικό πώμα, ύψους 0,91 μ. Μνεία σε Lippolis 1994, 112, εικ. 77; Dell' Aglio and Zingariello 2010, 67 με εικόνα. Οι υπόλοιποι, που είναι αδημοσίευτοι, φέρουν είτε συμφυές πώμα είτε ευρεία κοιλότητα στην άνω, επίπεδη επιφάνεια του χείλους, βλ. Τσούλη 2013, 245-246, σημ. 1227-1232, πίν. 96-98.

61. Lohmann 1979, 140 σημ. 1149; Schleiffenbaum 1991, 94, σημ. 219 "Grabungsmagazin von Metaront". Υπάρχει αναφορά σε έναν ακόμα ελικωτό κρατήρα από τη νεκρόπολη που φυλάσσεται κοντά στο ιερό του Απόλλωνα, βλ. Silvestrelli 2014, 138 σημ. 47.

62. Lanza 1975, 41-42, εικ. 1-2, όπου το μνημείο αποκαθίσταται ανεστραμμένο ως 'cippus σε μορφή κώνου πεύκης'. Για λίθινους καλυκωτούς κρατήρες από την ίδια περιοχή βλ. Lanza 1975, 43-45, εικ. 3-7 (αναφέρονται ως cippi).

63. Lohmann 1979, 139-141, αριθ. Α 69/Α πίν. 50.3, αριθ. Α633/Β, Α637/Β πίν. 51.1; Schleiffenbaum 1991, 211, σημ. 589-592.

Τυπολογία του ελικωτού κρατήρα – εικονογραφικές μαρτυρίες και πρότυπα

Ο τύπος του ελικωτού κρατήρα⁶⁴ με τις σύνθετες λαβές, με τοξωτό κάτω τμήμα που απολήγει σε κεφαλές κύκνων και ελικωτό άνω τμήμα με επικρεμάμενες έλικες που επικάθεται στο χείλος του αγγείου, σε συνδυασμό με το κυρτό χείλος με υποκείμενο λέσβιο κυμάτιο και τη βαθμιδωτή βάση, ανάγεται σε πρότυπα του 5ου αι. π.Χ. που δημιουργήθηκαν πρώτα σε χαλκό.⁶⁵ Ο τόπος εύρεσης των χάλκινων κρατήρων του είδους, στις περιπτώσεις που είναι γνωστές, εντοπίζεται στη βόρεια Ελλάδα, με πλέον γνωστό τον κρατήρα του Δερβενίου Α, και στην Κάτω Ιταλία.⁶⁶ Στη συνέχεια, η παραγωγή του τύπου αυτού ονομαζόμενου τύπου Α, απαντά σε πηλό στην Αττική⁶⁷ χωρίς όμως τις κεφαλές κύκνων στην κάτω πρόσφυση των λαβών και τις επικρεμάμενες έλικες.⁶⁸ Τα στοιχεία αυτά των χάλκινων κρατήρων εμφανίζονται, εντούτοις, στα κεραμικά εργαστήρια της Κάτω Ιταλίας, ιδιαίτερα της Απουλίας, όπου ο τύπος γνώρισε μεγάλη άνθηση από τα τέλη του 5ου μέχρι και το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.,⁶⁹ μετά και την οριστική παύση παραγωγής του τύπου στην Αττική γύρω στα 380 π.Χ. Ο τύπος εμφανίζεται σε συντεταγμένη μορφή και σε νομίσματα, κυρίως οιοπαραγωγών περιοχών του ελλαδικού χώρου, όπως η Νάξος, η Μένδη και η Κέρκυρα,⁷⁰ καθώς και σε ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, ιδιαίτερα από τη Θάσο.⁷¹

Τα παλαιότερα, με ασφάλεια χρονολογημένα, λίθινα περίοπτα δείγματα του ελικωτού κρατήρα, είναι αυτά της Μακεδονίας. Χρονολογούνται βάσει των συννευρημάτων τους μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., δίνοντας έτσι το προβάδισμα στην Ερέτρια με τη στήλη του Ευθυδήμου του πρώιμου 4ου αι. π.Χ. Το άμεσο πρότυπο του κρατήρα της συγκεκριμένης στήλης δεν είναι εύκολο να εντοπισθεί. Πρόκειται πιθανότατα για κάποιο έργο τορευτικής, ανάλογο με τους μεταλλινούς κρατήρες που ενέπνευσαν τον οπισθότυπο των αργυρών στατήρων της γειτονικής Θήβας των μέσων του 5ου αι. π.Χ. αλλά και του κοινού των Βοιωτών του 4ου αι. π.Χ.,⁷² καθώς και των νομισμάτων της οιοπαραγωγού Μένδης, αποικίας της Ερέτριας, του ύστερου 5ου-α' μισού του 4ου αι. π.Χ.,⁷³ όπως και των ενσφράγιστων λαβών θασιακών αμφορέων, οι οποίοι εξαγονταν σε μεγάλο αριθμό στην Ερέτρια.⁷⁴ Οι λαβές με κάτω πρόσφυση σε μορφή αετού με ανοιγμένες πτέρυγες δεν έχουν, απ' όσο γνωρίζουμε, ακριβές παράλληλο. Σε μεταλλινούς κρατήρες είναι γνωστές λαβές που απολήγουν σε μορφή φιδιών, Μέδουσας, ακόμα και

64. Για τον ελικωτό κρατήρα, τις χρήσεις και την εξέλιξη του, βλ. Gaunt 2006; Hitzl 1982; La Genière 2014; Schleiffenbaum 1991.

65. Schleiffenbaum 1991, 73-76, η οποία τοποθετεί την έναρξη παραγωγής του τύπου μετά το 430 π.Χ.; Barr-Sharrar 2008, 48 κ.ε., ιδίως 55-56, όπου η παραγωγή των χάλκινων έργων εντοπίζεται από το β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., με βάση επιγραφή ενός εξ αυτών και απεικονίσεις σε βοιωτικά νομίσματα. Την εμφάνιση του τύπου στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. υιοθετεί και ο Gaunt (2006, 362).

66. Barr-Sharrar 2008, 48-54. Για την προέλευση του τύπου δεν υπάρχει ομοφωνία. Ο Pfrommer (1983, 247-250) θεωρεί ότι ο τύπος δημιουργήθηκε στον Τάραντα και η Barr-Sharrar (2008, 48) στην Αττική. Ο Gaunt (2006, 364-365) υποστηρίζει ότι μπορεί να υπήρχαν εργαστήρια και στις δύο περιοχές, δεδομένης της δημοτικότητας του τύπου στα απουλικά ερυθρόμορφα αγγεία.

67. Για τον αττικό ερυθρόμορφο κρατήρα του τύπου, βλ. Barr-Sharrar 2008, 62-66; Schleiffenbaum 1991, 80.

68. Για εξαιρέσεις, βλ. Barr-Sharrar 2008, 69, εικ. 68; Gaunt 2006, 364, σημ. 66; Schleiffenbaum 1991, 76.

69. Για τους ερυθρόμορφους απουλικούς ελικωτούς κρατήρες, βλ. Barr-Sharrar 2008, 71-72; Gaunt 2006, 335-340, 365-367, όπου και λίγα παραδείγματα από την Ποσειδωνία και την Ετρουρία; Schleiffenbaum 1991, 80-87.

70. Franke and Marathaki 1999, 106, αριθ. 93 (Κέρκυρα), 106, αριθ. 92 (Μένδη); Gaunt 2006, αριθ. 144a-b (Μένδη). Η Νάξος, η οποία συνδέεται στενά με το μύθο του Διονύσου, εξέδωσε τον 2ο αι. π.Χ. σειρά αργυρών δραχμών, των λεγόμενων 'κρατηροφόρων' με ανάγλυφο κρατήρα, Franke and Marathaki 1999, 108, αριθ. 94.

71. Garland and Blondé 2004, 131, σημ. 45, όπου σημειώνεται ότι ο ελικωτός κρατήρας αποτελεί το συχνότερα εμφανιζόμενο σχήμα κρατήρα ως σύμβολο ενσφράγιστων θασιακών λαβών αμφορέων, απαριθμεί δε 65 παραδείγματα.

72. Barr-Sharrar 2008, 56, εικ. 58-59 (νομίσματα 5ου αι. π.Χ.); Herworth 1998, 61 κ.ε. (νομίσματα 4ου αι. π.Χ.). Η Θήβα θεωρούνταν πατρίδα του Διονύσου.

73. Για τη Μένδη, βλ. ανωτέρω σημ. 70.

74. Garland 1999, 103, αριθ. 54; Huguenot 2008, 245. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Ερέτρια έχουν βρεθεί σποραδικά και άλλα αγγεία πόσης που αντιγράφουν μακεδονικά μέταλλινα αγγεία, βλ. Huguenot 2008, 246.

ανθρώπινων μορφών, όπως στον κρατήρα Δερβένι Β.⁷⁵ Στο ΕΑΜ διατηρείται, εντούτοις, παρεμφερής μορφολογικά χάλκινος αετός από την Πέλλα,⁷⁶ πιθανότατα προσάρτημα λαβής ή σκεύους.

Επίλογος

Η επιλογή του κρατήρα ως επιτάφιου σήματος οφείλεται στη χρήση του στα ταφικά έθιμα και τις μεταθανάτιες τελετουργίες, καθώς αποτελεί το κατεξοχήν αγγείο μίξης του κρασιού με το νερό για το τελετουργικό συμπόσιο προς τιμήν του νεκρού, ενώ χρησιμοποιείται και για χοές, καθώς και άλλες τελετουργίες πάνω από τον τάφο. Ο πρωτεύων ρόλος του στις λατρευτικές πρακτικές προς τιμήν ηρώων, αλλά και στις ταφικές πρακτικές και μάλιστα, σε ορισμένες τουλάχιστον περιοχές, προς τιμήν ηρωοποιημένων νεκρών, τεκμηριώνεται από κάποια ανάγλυφα στην Κάτω Ιταλία, στον Τάραντα και στο Άργος⁷⁷ με απεικόνιση ιππέα ή πολεμιστή που σπένδει δίπλα σε κρατήρα με φίδι. Η σύνδεση του συγκεκριμένου τύπου αγγείου με μνημένους στις μυστηριακές τελετές του Διονύσου ή με μέλη θρησκευτικών θιάσων με ορφικο-διονυσιακές αντιλήψεις και πίστη στη μεταθανάτια ζωή, που έχει προταθεί για κάποια άλλα αγγεία του τύπου, όπως για τους τεφροδόχους μεταλλινούς κρατήρες του Δερβενίου,⁷⁸ δεν μπορεί να τεκμηριωθεί για τις δύο ευβοϊκές στήλες, καθώς τα ανασκαφικά συμφραζόμενα λείπουν και τα ονομαστικά στοιχεία των επιγραφών τους δεν προσφέρουν τις σχετικές ενδείξεις.⁷⁹ Θα ήταν εντούτοις δελεαστικός ένας τέτοιος συσχετισμός, δεδομένης της δημοτικότητας της εορτής των Διονυσίων στην πόλη της Ερέτριας κατά τον 4ο και 3ο αι. π.Χ.⁸⁰

Εάν η διάδοση του θέματος του ελικωτού κρατήρα πραγματοποιήθηκε μέσω του εμπορίου πήλινων αλλά και μεταλλινων αγγείων του είδους, μέσω απεικονίσεών του σε νομίσματα ή μέσω περιπλανώμενων γλυπτών είναι ένα ερώτημα στο οποίο δεν μπορεί να δοθεί με βεβαιότητα κάποια απάντηση. Τα ίχνη που άφησε στο πέρασμά του το σπάνιο εικονογραφικό θέμα του ανάγλυφου ή περίοπτου ελικωτού κρατήρα στην ταφική τέχνη μιλούν με τον πιο εύγλωττο τρόπο για τη σημασία της Εύβοιας ως το δυτικό άκρο της 'γέφυρας' μεταξύ των δύο ακτών του Αιγαίου, ως έναν σημαντικό σταθμό του δικτύου εμπορικών αλλά και πολιτισμικών ανταλλαγών μεταξύ του νησιωτικοϊωνικού κόσμου, της ηπειρωτικής και της Μεγάλης Ελλάδας.

75. Βλ. ενδεικτικά Barr-Sharrar 2008, 59-61, σημ. 48, εικ. 60 (φίδια και Μέδουσα), 85-88, 89, σημ. 81 (ανθρώπινες μορφές); Gaunt 2006, 341-345.

76. Oikonomos 1926, 84-85, πίν. X.

77. Βλ. ανάγλυφο από ηρώο στη νεκρόπολη του Τάραντα με πολεμιστή που σπένδει δίπλα σε δέντρο με φίδι και ελικωτό κρατήρα (Schleiffenbaum 1991, αριθ. D 150). Γραπτή απεικόνιση έφιππου ιππέα δίπλα σε καλυκωτό κρατήρα σε τάφο του γ' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. στην Ποσειδωνία (Pugliese Carratelli 1990, 331, εικ. 505). Βραχογραφία κάτω από την Ακρόπολη του Άργους με ιππέα δίπλα σε κιονωτό κρατήρα με φίδι (Vollgraaf 1951, 337, εικ. 1). Χαρακτηριστική για το συσχετισμό του κρατήρα με τον αφηρωισμό των νεκρών είναι η εύρεση στην Καμάρινα χτιστών κατασκευών για προσφορές και χοές ή βωμών πάνω από τεφροδόχους κρατήρες, βλ. La Ginière 1987, 275.

78. Barr-Sharrar 2008, 180-182; Ιγνατιάδου 2011, 146.

79. Το μόνα ασφαλή στοιχεία που μας προσφέρουν οι επιγραφές των στηλών αυτών είναι ότι ο Πάνταυχος, ο νεκρός της πρώτης στήλης, πρέπει να είχε καταγωγή από τη Θεσσαλία ή τη Μακεδονία, όπου το όνομα είναι αρκετά κοινό, σε αντίθεση με την Εύβοια, όπου απαντά άπαξ, βλ. Knoepfler 1976, 273, σημ. 38-39; Robert 1963, 76, σημ. 7.

80. Βλ. ομοσπονδιακό νόμο, θρησκευτικό κανονισμό και εργολαβία πρόσληψης των διονυσιακών τεχνιτών που θα απασχολούνταν στον εορτασμό των Διονυσίων στις ευβοϊκές πόλεις, μεταξύ των οποίων και στην Ερέτρια (IG XII.9, αριθ. 207; Aneziri 2007, 80-81; Κουρουνηώτης 1911, 1-9, αριθ. 1)· επίσης την επιγραφικά μαρτυρημένη σύνδεση του εορτασμού των Διονυσίων στην Ερέτρια με πολιτικό-στρατιωτικό γεγονός του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. (Knoepfler 2010β, 281-283; 2014, ιδίως 73-90).

Βιβλιογραφία

- Αρβανιτόπουλος, Α. (1909) 'Περιγραφή των γραπτών στηλών Παγασών εν τω Αθανασακείω Μουσείω Βόλου'. Τόμ. 1 *Θεσσαλικά Μνημεία*. Αθήνα: Εστία.
- Δαμάσκος, Δ. (2013) *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας*. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών Σπουδών.
- Δεσπίνης, Γ. (1963) 'Τράπεζαι επιτύμβιοι'. *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1963, 46-68.
- Δεσπίνης, Γ. (2002) 'Αττικοί επιτύμβιοι ναΐσκοι του 4ου αι. π.Χ.: μια πρώτη προσέγγιση'. Στο *Αρχαία Ελληνική Γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη, Μουσείο Μπενάκη 1^ο Παράρτημα*, επιμέλεια Δ. Δαμάσκου, 209-231. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Θέμελης, Π. (1989) 'Ανασκαφή Μεσσήνης'. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 63-122.
- Θέμελης, Π. (1998) 'Ανασκαφή Μεσσήνης'. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 89-126.
- Ιγνατιάδου, Δ. (2011) 'Ο κρατήρ του Διονύσου και του επέκεινα'. Στο *Το δώρο του Διονύσου. Μυθολογία του κρασιού στην κεντρική Ιταλία (Molise) και τη βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία)*, επιμέλεια Π. Αδάμ-Βελένη, 146-151. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Κουρουγιώτης Κ. (1911) 'Ερετρικά έπιγραφαί'. *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1911, 1-38.
- Κυριάκου, Α. (2008) *Η Στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας. Ταφικές πρακτικές στη Μακεδονία του 4ου αι. π.Χ.* Θεσσαλονίκη: Σφακιανάκη.
- Κυριάκου, Α. (2013) 'Συνθέτοντας την εικόνα ενός ταφικού μνημείου: η βιογραφία του μαρμάρινου κρατήρα από τη Στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας'. Στο *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου της Ημαθίας. Ιστορία - Αρχαιολογία - Τέχνη - Λαογραφία, Βέροια 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 2010*, 211-245. Βέροια: Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Ν. Ημαθίας.
- Κωνσταντινίδης, Π. (2007-2009) 'Κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα από τη Μακεδονία'. *Αρχαιογνωσία* 15, 253-314.
- Κωνσταντίνου, Ι. (1953-1954) 'Άγαλμα καθηήμενης θεάς'. Στον Τόμ. II *Αρχαιολογική Εφημερίς, Εις μνήμην Γεωργίου Π. Οικονόμου*, 30-40.
- Λαζαρίδης, Δ. (1979) 'Ανασκαφές και έρευνες Αμφιπόλεως'. *Πρακτικά της εν Αθηναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 71-79.
- Μπαϊράμη, Κ. (2011) 'Ταφικός κιονωτός κρατήρας'. Στο *Άγωνα Γραμμή. Ένα αρχαιολογικό ταξίδι στο Καστελλόριζο, τη Σύμη, τη Χάλκη και τη Νίσυρο, Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*, επιμέλεια Ν. Σταμπολίδη, Γ. Τασούλα και Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, 351. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης; Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού.
- Μπέσιος, Μ. (2010) *Πιερίδων Στέφανος: Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της Β. Πιερίας*, Κατερίνη: Εκδόσεις Α.Φ.Ε.
- Παλαιοκρασσά, Λ. (1980) 'Τα αρχαία γλυπτά της Συλλογής στη Χώρα της Άνδρου'. *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 18-32.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. (1969) 'Αρχαιότητες και μνημεία Αργολιδοκορινθίας. Αργολίς'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 108(II.1 Χρονικά), 104-111.
- Προσκυνητοπούλου, Ρ. (2011) *Αρχαία Επίδαυρος. Εικόνες μιας αργολικής πόλης από την Προϊστορική Εποχή έως την Ύστερη Αρχαιότητα*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Χ. (1984) 'Τα επιτάφια μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας'. Τόμ. 50 *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Χ. (2006) 'Βεργίνα 2003-2006. Τα πεπραγμένα της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής στις Αιγές'. Τόμ. 20 *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 752-758. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Χ. και Α. Κυριάκου (2006) 'Ανασκαφή στο ανάκτορο και το νεκροταφείο των Αιγών'. Τόμ. 20 *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 759-766. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ. (1995α) *Χαλκίς. Ιστορία - Τοπογραφία και Μουσείο*. Αθήνα: ΤΑΠΑ
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ. (1995β) *Ερέτρια. Χώρος και Μουσείο*. Αθήνα: ΤΑΠΑ
- Σισμανίδης, Κ. (1997) *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των Μακεδονικών Τάφων*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.

- Σούρλας, Δ. (2013) 'Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στη Ρωμαϊκή Αγορά, στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού και τις όμορες περιοχές'. Τόμ. Β *Αρχαιολογικές συμβολές. Α' και Γ' Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, επιμέλεια Σ. Οικονόμου και Μ. Δόγκα-Τόλη, 148-168. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Τριάντη, Ι. (1978) 'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ολυμπίας'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 33(Β1 Χρονικά), 77-78.
- Τσούλη, Χ. (2013) 'Ταφικά και επιτάφια μνημεία της Κω. Συμβολή στην μελέτη της τυπολογίας και της εικονογραφίας των επιτάφιων μνημείων των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων'. Διδακτορική διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθηνών, Ελλάδα. <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/33274#page/1/mode/2up>.
- Χιδιρογλου, Μ. (2012) 'Η αρχαία Καρυστία. Συμβολή στην ιστορία και αρχαιολογία της περιοχής από τη γεωμετρική έως την αυτοκρατορική εποχή'. Διδακτορική διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελλάδα. <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/29516#page/1/mode/2up>.

*

- Aneziri, S. (2007) 'The Organisation of Music Contests in the Hellenistic Period and Artists' Participation. An Attempt at Classification'. In *The Greek Theatre and Festivals: documentary studies*, edited by P. Wilson, 67-84. Oxford: Oxford University Press.
- Barr-Sharrar, B. (2008) *The Derveni Krater: masterpiece of classical Greek metalwork*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Berges, D. (1986) *Hellenistische Rundaltäre Kleinasiens*. Friburg: D. Berges.
- Börker, C. (1973) 'Neuattisches und Pergamenisches an den Ara Pacis Ranken'. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 88, 283-317.
- Carter, J. C. (1998) 'The Necropoleis'. Vol. 1 of *The Chora of Metaponto*. Austin: University of Texas Press.
- Chidiroglou, M. (2013) 'Ancient cemetery sites on Euboea. An overview of old and new data'. In *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit: Normen und regionalismen. Akten des internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 20-21. November 2009*, edited by K. Sporn, 69-82. Munich: Hirmer Verlag.
- Clairmont, C. (1993) *Classical Attic Tombstones*. Kilchberg: Akanthus.
- Dell'Aglio, A. and A. Zingariello (2010) *MARTA. Il Museo Nazionale Archeologico di Taranto*. Taranto: Scorpione Editrice.
- Dürnbach, F. P., Roussel, M., Launey, A., Plassart and J. Couprie, eds. (1926) Vols. I-III of *Inscriptions de Délos*. Paris: Académie des inscriptions et belles-lettres; Fonds d'épigraphie grecque.
- Firatli, N. (1964) *Les Stèles funéraires de Byzance gréco-romain*. Paris: A. Maisonneuve.
- Foti, G. (1969) 'L'attività archeologica in Calabria'. In *La Magna Grecia e Roma nell'età arcaica. Atti dell'ottavo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 6-11 ottobre 1968*, 153-162. Naples: L'Arte Tipografica.
- Franke, P. and I. Marathaki (1999) *Wine and coins in Ancient Greece*. Athens: Hatzimichali Estate.
- Fraser, P. (1977) *Rhodian Funerary Monuments*. Oxford/New York: Clarendon Press.
- Fraser, P. M. and T. Rönne (1957) *Boeotian and West Greek Tombstones*. Lund: Gleerup.
- Friis-Johansen, K. (1951) *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period*. Copenhagen: E. Munksgaard.
- Fuchs, W. (1966) 'Zur Rekonstruktion einer weiblichen Sitzstatue in Chalkis'. *Jahrbuch der Berliner Museen* 8, 32-49.
- Garlan, Y. (1999) 'Les timbres amphoriques de Thasos I. Timbres protothasiens et thasiens anciens'. Vol. XVIII of *Études thasiennes*. Athens: École française d'Athènes.
- Garlan, Y. and F. Blondé (2004) 'Les représentations des vases sur les timbres amphoriques thasiens'. In *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the Colloquium at the Danish Institut in Athens, September 26-29, 2002*, edited by J. Eiring and J. Lund, 123-136. Aarhus: Aarhus University Press.
- Gaunt, J. (2006) *The Attic Volute-Krater*. Ann Arbor: U.M.I.
- de la Genière, J. (1987) 'Les usages du cratère'. *Revue des études anciennes* 89 (3), 271-277.
- de la Genière, J., ed. (2014) *Le cratère à volutes. Destinations d'un vase de prestige entre Grecs et non-Grecs. Actes du Colloque international du Corpus Vasorum Antiquorum, Paris, 26-27 octobre 2012*. Paris: de Boccard.

- Hepworth, R. (1998) 'The 4th c. BC Magistrate Coinage of the Boeotian Confederacy'. *Νομισματικά Χρονικά* 17, 61-89.
- Hildebrandt, F. (2006) *Die attischen Namenstelen. Untersuchungen zu Stelen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin: Frank & Timme.
- Hitzl, K. (1982) *Die Entstehung und Entwicklung des Volutenkraters von den frühesten Anfängen bis zur Ausprägung des kanonischen Stils in der attisch schwarzfigurigen Vasenmalerei.* Frankfurt am Main: Lang.
- Huguenot, C. (2008) 'La Tombe aux Érotés et la Tombe d' Amarynthos. Architecture funéraire et présence macédonienne en Grèce Central'. Vol. XIX of *Eretria*. Gollion: Infolio éditions.
- Ignatiadou, D. (2014) 'The Symbolic krater'. In *Le cratère à volutes. Destinations d'un vase de prestige entre Grecs et non-Grecs. Actes du Colloque international du Corpus Vasorum Antiquorum, Paris, 26-27 octobre 2012*, edited by J. de la Genière, 43-59. Paris: de Boccard.
- Knoepfler, D. (1976) 'Autour d'une stèle "megarienne"'. In *Mélanges d'histoire ancienne et d'archéologie offerts à Paul Collart*, edited by P. Ducrey, C. Bérard and C. Dunant, 270-276. Lausanne: Bibliothèque historique vaudoise.
- Knoepfler, D. (2010α) 'Η πόλη μέσα στην ιστορία'. In *Ερέτρια. Ματιές σε μια αρχαία πόλη. Κατάλογος έκθεσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 27 Απριλίου – 24 Αυγούστου 2010*, edited by N. Kaltsas, S. Fachard, A. Psalti and M. Giannopoulou, 76-87. Athens: Kapon publications.
- Knoepfler, D. (2010β) 'Δύο μεγάλες ερετριακές γιορτές: τα Αρτεμίσια και τα Διονύσια'. In *Ερέτρια. Ματιές σε μια αρχαία πόλη. Κατάλογος έκθεσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 27 Απριλίου – 24 Αυγούστου 2010*, edited by N. Kaltsas, S. Fachard, A. Psalti and M. Giannopoulou, 277-283. Athens: Kapon publications.
- Knoepfler, D. (2014) 'ΕΧΘΟΝΔΕ ΤΑΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ: The Expansion of the Boeotian koinon towards Central Euboea in the Early Third Century BC'. In *The Epigraphy and History of Boeotia. New Finds, New Perspectives*, edited by N. Papazarkadas, 68-94. Leiden: Brill.
- Koch, G. and H. Sichtermann (1982) *Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie*, Munich: C. H. Beck.
- Kokula, G. (1984) *Marmorlutrophoren*. Berlin: Gebr. Mann.
- Kosmopoulou, A. (2001) "'Working women": Female Professionals on Classical Attic Gravestones'. *Annual of the British School at Athens* 96, 281-319.
- Kostoglou-Despini, A. (1988) 'Eine Grabstele aus Pydna'. In *Kanon. Festschrift E. Berger zum 60. Geburtstag am 26. Februar 1988 gewidmet*, edited by M. Schmidt, 180-186. Basel: Vereinigung der Freunde Antiker Kunst.
- Kraus, T. (1954-1955) 'Antithetische Böcke'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 69-70, 109-124.
- Lanza, M. T. (1975) 'Tre nuovi cippi della necropoli di Camarina'. *Sicilia Archeologica* 8, 39-46.
- Lazaridis, D. (1984) 'Une nouvelle stèle peinte d'Amphipolis'. In *Hommages à Lucien Lerat*, edited by H. Walter, 189-193. Paris: Les Belles Lettres.
- Lippolis, E. (1994) 'La tipologia dei semata'. In *Catalogo del Museo Nazionale Archeologico di Taranto, III: 1. Taranto, la necropoli: aspetti e problemi della documentazione archeologica tra VII e I sec. a.C.*, edited by E. Lippolis, 109-120. Taranto: La Colomba.
- Lohmann, H. (1979) 'Grabmäler auf Unteritalischen Vasen'. Vol. 7 of *Archäologische Forschungen*. Berlin: Mann.
- Von Mercklin, E. (1926) 'Marmorne Grabvasen mit Greifenprotomen'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 51, 98-116.
- Mertens-Horn, M. (1986) 'Studien zu griechischen Löwenbildern'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 93, 1-61.
- Möbius, H. (1968) *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit*. Munich: W. Fink.
- Neumann, G. (1965) 'Ein frühhellenistisches Golddiadem aus Kreta'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 80, 143-151.
- Oikonomos, G. (1926) 'Bronzen von Pella'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 51, 75-97.
- Pfrommer, M. (1983) 'Italien – Makedonien – Kleinasien. Interdependenzen spätklassischer und frühhellenistischer Toreutik'. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 98, 235-285.

- Pfuhl, E. and H. Möbius (1977-1979) Vols. I and II of *Die ostgriechische Grabreliefs*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Polojiorghi, M. (2004) 'Stiere und Löwen in der attischen Grabkunst'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 119, 239-259.
- Pugliese Carratelli, G., ed. (1990) *Magna Grecia. Arte e artigianato*. Milan: Electa.
- Rangabé, A. R. (1852) 'Mémoire sur la Partie Méridionale de l'Île d' Eubée'. In Vol. 1(III) of *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de l'Institut de France*, 197-239. Paris: Imprimerie nationale.
- Robert, L. (1963) 'Review on Peter Fraser, The inscriptions on stone. Samothrace 2.1'. *Gnomon* 35, 50-79.
- Rousset, D. (2010) 'De Lycie en Cabalide. La convention entre les Lyciens et Termessos près d'Oinoanda'. Vol. 10 of *Fouilles de Xanthos*. Geneva: Librairie Droz.
- Sakowski, A. (1998) 'Darstellungen von Greiffenkesseln'. *Bulletin antieke beschaving. Annual Papers on Classical Archaeology* 73, 61-82.
- Schild-Xenidou, V. (2008) 'Corpus der boiotischen Grab- und Weihreliefs des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr.'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* Beih. 20.
- Schleiffenbaum, H. E. (1991) *Der griechischer Volutenkrater: Form, Funktion und Sinngehalt eines antiken Prunkgefäßes*. Frankfurt am Mainz; Bern: P. Lang.
- Schmaltz, B. (1970) *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*. Berlin: Gebr. Mann.
- Schmaltz, B. (2001) 'Spätclassische Grabreliefs und der frühe Hellenismus'. In *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, edited by D. Pantermali, M. Tiberiou and E. Boutura, 293-301. Thessaloniki: Ministry of Culture; Aristotle University of Thessaloniki.
- Silvestrelli, F. (2014) 'I crateri a volute a Metaponto: I dati della chora'. In *Le cratère à volutes. Destinations d'un vase de prestige entre Grecs et non-Grecs. Actes du Colloque international du Corpus Vasorum Antiquorum, Paris, 26-27 octobre 2012*, edited by J. de la Genière, 133-146. Paris: de Boccard
- Simon, E. and A. Andriomenou (1970) 'Grabplastiken aus Chalkis'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 25(1 Μελέτες), 26-28.
- Stears, K. (2001) 'Spinning women'. In *Les pierres de l'offrande: autour de l'œuvre de Christoph W. Clairmont*, edited by G. Hoffmann and A. Lezzi-Hafter, 107-114. Zurich: Akanthus.
- Steingraber, S. (2000) *Arpi – Apulien – Makedonien. Studien zum Unteritalischen Grabwesen in hellenistischer Zeit*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Thönges-Stringaris, R. (1965) 'Das griechische Totenmahl'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 80, 1-99.
- Tsigarida, E-B. (2011) 'Cratère à volutes'. In *Au royaume d'Alexandre. La Macédoine antique, Catalogue de l'exposition organisée au Musée du Louvre du 13 octobre 2011 au 16 janvier 2012*, edited by S. Descamps-Lequime and K. Charatzopoulou, 529. Paris: Somogy.
- Valavanis, P. (1999) 'Das stolze runde Denkmal. Bemerkungen zum Grabmonument am dritten Horos'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 114, 185-205.
- Valavanis, P. (2000) 'Thoughts on two Marble Panathenaic Amphorae from Marathon'. *Eirene: Studia Graeca et Latina* 36, 89-97.
- Valavanis, P. (2001) 'Panathenäische Amphoren auf Monumenten spätclassischer, hellenistischer und römischer Zeit'. In *Panathenäika. Symposium zu den Panathenäischen Preiseamphoren, Rauischholzhausen 25.11-29.11.1998*, edited by M. Bentz and N. Eschbach, 161-173. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Vedder, U. (1985) *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischen Grabanlagen des 4. Jhs. v. Chr.* Frankfurt am Main; New York: P. Lang.
- Vermeule, C. (1972) 'Greek funerary animals, 450-300 BC'. *American Journal of Archaeology* 76, 49-59.
- Vermeule, C. and P. von Kersburg (1968) 'The Basel dog: a vindication'. *American Journal of Archaeology* 72, 95-101.
- Vollgraff, W. (1951) 'Inhumation en terre sacrée dans l'antiquité (à propos d' une inscription d' Argos)'. *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 14(2), 315-396.
- Willemsen, F. (1959) 'Die Löwenkopf-wasserspeier vom Dach des Zeustempels'. Vol. IV of *Olympische Forschungen*. Berlin: W. De Gruyter.
- Woysch-Méautis, D. (1982) *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVe siècle av. J.-C.*, Lausanne: Bibliothèque historique vaudoise.

Εικόνες

Εικόνα 1:
 Η στήλη του Πανταύχου.
 Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας αριθ. 626.

Εικόνα 2:
 Η στήλη του Ευθυδήμου. Αρχαιολογικό
 Μουσείο Ερέτριας αριθ. 1104.

Εικόνα 3:
Επιτύμβια στήλη από το Λινοπότη,
Κως, Κάστρο της Νερατζιάς.

Εικόνα 4:
Επιτάφιος κρατήρας από την Πύδνα.
Αρχαιολογικό Μουσείο Δίου αριθ. 7820.

Εικόνα 5:
Επιτάφιος κρατήρας από τον Τάραντα.
Αρχαιολογικό Μουσείο Τάραντα αριθ. 33330.

(Οι λήψεις είναι της γράφουσας)